

ТАБІР І ЙОГО ВИДАВНИЧИЙ РЕСУРС: «ОРЛИК» (Берхтесгаден, 1946–1948)

Лариса Головата

*старший науковий співробітник відділу наукової бібліографії
ЛННБ України ім. В. Стефаника, д-р іст. наук*

Предметом статті є взаємозв'язки табору переміщених осіб і його основного видавничого ресурсу — таборового журналу. На прикладі одного з найважливіших зразків — українського місячника «Орлик» — проаналізовано його проблематику, причетність до творення еміграційного інтелектуального контенту, здатність впливати і на таборове повсякдення, і на побудову стратегій репрезентації української закордонної спільноти на довготривалу перспективу.

Ключові слова: українська еміграція, табори переміщених осіб, таборовий журнал, Європа, 1940-ві роки.

This article explores the relationship between the displaced persons' camp and its main communication channel — the camp journal. Based on one of the most successful examples — the Ukrainian-language monthly «Orlyk» — the author analyzes the journal's subject matter, its involvement in developing emigre intellectual content, its ability to influence everyday camp life, and its capacity to advance strategies for representing the Ukrainian foreign community on a long-term basis.

Keywords: Ukrainian emigration, displaced persons' camps, DP camp journal, Europe, 1940s.

Мережа українських видавництв повоєнної Європи формувалася відповідно до появи таборів переміщених осіб. Окупаційні адміністрації облаштовували їх приблизно з червня 1945 року, розселяючи тисячі біженців у бараках і надаючи елементарні побутові умови — дах, харчі, гігієнічні засоби і т. п. Частина таборів проіснувала дуже коротко, протягом кількох місяців, не залишивши культурного сліду, оскільки їх перенесення змушувало переривати громадську працю, яка тільки-но зароджувалася. Причиною закриття табору могло стати просте переселення заради кращих побутових умов, але також і позбавлення після ретельних перевірок багатьох мешканців статусу і прав насильно переміщених

осіб, а отже, і права на перебування в таборі, що фактично підштовхувало втікачів до повернення на батьківщину із подальшою майже невідвратною загрозою репресій.

Деякі DP-табори протрималися рік і довше, і в хроніках періодики, календарів, річних ювілейних видань встигала з'явитися інформація, яка свідчила, що час не змарновано і навіть за рік вдалося досягти певних культурних успіхів, наприклад організувати театр, виставку, надрукувати збірник про життя у вигнанні і т. д. Ще інші табори отримали кількарічний стабільний період осілості, а разом з тим — змогу будувати громадське життя, прирошуючи функції управ синхронно з ускладненням запитів своїх громад. Активіст Берхтесгадена, видавець журналу «Орлик» Тома Лапичак писав, що еміграційне життя тоді на 70-80% концентрувалося навколо таборів [20, с. 11], де хоч і було встановлено адміністративний контроль окупаційної армії, міжнародних допомогових організацій, але одночасно ці наглядові структури забезпечили вельми широкі можливості самоврядування.

Невдовзі стали помітними організаційні зрушення — засновано освітні курси, дитсадки, школи (початкові, середні), медичні заклади, церкви різних конфесій, театри, хори, спортивні товариства, художні майстерні, наукові гуртки і, врешті, друкарні й невеликі видавництва. Умови для розростання громадської роботи залежали від порозуміння окупаційної адміністрації з органами самоврядування українців, із так званими таборовими радами (управами). За гармонійних стосунків таборовики отримували істотне заохочення і сприяння у втіленні задумів, що серед них не останнє місце займали видавничі, вкупі з можливістю випуску періодики, колективних збірників, окремих авторських видань.

Предметом пропонованої статті є суспільно важливі питання, які розглядалися на публічних майданчиках у середовищах переміщених осіб, взаємозв'язки і взаємовпливи табору і його основного видавничого ресурсу — таборового журналу. Модельним прикладом такого видання слугує «Орлик». Як і однойменний табір, журнал назвали на честь відомих історичних осіб — гетьмана Пилипа Орлика і його сина, дипломата на службі у короля Людовіка XV Григора Орлика, якого редколегія так само вважала

українським державником [1, с. 16]. Уперше на це таборове видання звернув увагу Олексій Ясь, присвятивши йому окрему публікацію із загальною характеристикою і стислою бібліографічною інформацією про зміст [43], а також згодом вмістивши низку гасел у сучасних енциклопедіях і довідниках. У цій статті проаналізовано проблематику журналу, причетність до творення тогочасного інтелектуального контенту, здатність впливати і на поточне таборове повсякдення, і на побудову стратегій політичної і культурної репрезентації української закордонної спільноти на тривалу перспективу.

1. Табір і еміграційне повсякдення

Що являв собою середньостатистичний табір українських утікачів? Відгороджений колективний простір, який забезпечив тимчасовий притулок вихідцям з усіх регіонів України і представникам різних соціальних прошарків. Така строкатість додавала складності в організації життя табору, але в ній, безперечно, був і позитивний бік. Згаданий вище Тома Лапичак бачив у неоднорідності, в тому числі і політичній, ознаку розвинутості таборової громади, добрий стимул для суспільної динаміки і запоруку резистентності до тоталітаризму: «[...] в нас суспільне наверхствування і розслоення розвинене значно. Адже на шляхах еміграції опинилися майже всі наші суспільні кола, від б. міністрів і професорів починаючи аж ген до робітництва і селян, при чому число тих останніх є розмірно доволі високе. Одначе тим не менше зазначаються і діють тут — як зрештою в кожному громадянстві — соціальні різниці станового, професійного та економічного характеру, і треба їх всіх брати до уваги при організації громадського життя навіть в такій малій клітині, якою є табір в Берхтесгадені. Врешті не можна закривати очей на факт існування внутрішньополітичних партійних різниць, а то антагонізмів і суперничання. Та проте ми тим не гіршимся, бо такі прояви ми бачимо навіть у соціальних спільнотах на високому ступні розвитку. Тільки ж цілком примітивні культурою народи не знають з політичного погляду партійної проблематики і тому й тільки такі можуть своє політичне життя наладжувати, відповідно до наказу, однопартійним чи там тоталітарним ладом. Культурні народи помітні своїм

зрізничкуванням з політичного погляду, тобто чинником, який розумно використаний, стає товчком до кращого розвитку. А те саме існує і в нас, хоч і годиться зазначити, що іноді ті партійно-політичні суперництва виходять поза межі доцільности та економії використання сил» [21, с. 3].

Проживання в таборі емігранти оцінювали як «нормально ненормальне», як «життя у натовпі», визнаючи й позитивні, і негативні його сторони. Можливості індивідуального облаштування були незначні, і таборова буденність накладала відбиток на спілкування, часто роблячи його надміру інтенсивним, вимушеним, конфліктним, а також — на творчість, підпорядковуючи її утилітарним запитам і спрямовуючи людей вільних професій на виконання робіт для самодіяльних заходів.

Аналізуючи різні аспекти такого устрою, преса вказувала на очевидні психологічні труднощі, які він породжував: «Обставини еміграції роблять людей дразливими, неспокійними, сварливими. Перебування на еміграції, а особливо в таборах, можна порівняти з життям тюремним. У в'язниці люди пізнають одні одних і так собі взаємно набридають, що в них родиться нехоть і взаємна ненависть. Тому вибух гніву виникає навіть з найменшої дрібниці. Скільки добрих приятелів наслідком життя в таборі поробилося тяжкими ворогами!» [30].

Однак водночас мешканці могли не надто турбуватися про фізичне виживання, оскільки отримали харчі, житло й медичну допомогу. Крім того, за успішної розбудови, що було не повсюдним явищем, табір нагадував міні-республіку, свого роду модель громадянського суспільства. Тут проходили вибори до таборових структур, вибудовувалися рівноправні стосунки звичайних таборовиків, очільників таборових управ, достойників, що приїжджали інспектувати табір або відвідували його з іншою метою. Табір ставав місцем, де політичні емігранти позбувалися викликаного кардинальними змінами розгубленості і де непевність становища, цю своєрідну життєву паузу, було використано для осмислення майбутніх перспектив, набуття, поглиблення і застосування власних умінь. Тому преса закликала не піддаватися деструктивним настроям, стримувати гострі реакції і берегти кожну особу, бо вона може бути придатною і корисною для спільної справи.

Міжнародну допомогу біженці отримували лише на перехідній стадії, і це повинно було швидко припинитися. Серед політемігрантів ще залишалася віра в повернення додому, але з плином часу ця можливість перетворилася на суто уявну, і прийшло усвідомлення невідворотності тривалої еміграції. Усіх гостро хвилювало питання майбутнього місця проживання і працевлаштування. Із посиленням на розрахунки географа і демографа, професора Колумбійського університету Джорджа Томаса Реннера [45], зроблені на доручення уряду США, було оприлюднено цифри про ймовірне розселення приблизно 72 мільйонів повоєнних емігрантів у світі. А саме: в Африці і на Мадагаскарі могло осісти 3 млн людей, в Канаді та Північній Америці — 13, у Південній Америці — 29,5, в Австралії — 1,5, в Азії — 12, в Європі — 8. Цим людям обіцяли роботу в землеробстві, тваринництві, промисловості. Причому у промисловості передбачалося працевлаштувати приблизно половину емігрантів з Європи, оскільки саме їхніми зусиллями окремі аграрні держави планували розбудувати в себе цей сектор економіки. Так, Бразилія могла прийняти 16 млн промислових працівників, Чилі — 2, Родезія — 5, Австралія — 1,5, Європа — 8 [44, с. 7].

Зрозуміло, за таких розрахунків попит закордонних роботодавців на українських працівників розумової праці був невеликий, і проблема виживання вимагала серйозного підходу. Одним із способів забезпечити собі безбідне майбутнє вважалося набуття нової спеціальності. Навіть ті, кому важко було попрощатися з надією на повернення, прагнули освоїти ще один фах, який гіпотетично міг би придатися і вдома, в умовах повоєнної відбудови. Таборова рада також наполягала на перевишколі переміщених осіб до завершення терміну діяльності UNRRA*. Одержати практичні знання і вміння можна було на різноманітних курсах. Новозасновані перевишкільні комісії реєстрували мешканців за спеціальностями, вибирали серед них фахівців — інженерів, слюсарів, ковалів, столярів, перукарів, годинників, кравців, шевців, електротехніків. З інженерів формували штат викладачів, а з майстрів окремих

* United Nations Relief and Rehabilitation Administration — міжнародна структура для допомоги потерпілим у війні.

професій — ремісничі цехи й майстерні. Майстерні одночасно виконували для табору дрібні роботи і налагоджували невеликі виробництва (іграшок, прасок, інших побутових виробів). Щоб запобігти самодіяльності у викладанні, таборові курси відкривали у співпраці з уже оформленими і чинними інституціями, об'єднаннями, які розміщували в таборі свої представництва (делегатури) і надсилали відповідно підготовлених фахівців. Наприклад, УТПГ заснував у Берхтесгадені інструкторські зоотехнічні освітні курси, що готували фахівців тваринництва, птахівництва, рибного господарства, пасічництва, молочарства, переробки сільськогосподарської продукції. Образотворча студія табору відкрила курси кімнатного малярства. Технічна школа під керівництвом інженера А. Шумовського провадила вишкіл авто- й електромеханіків.

Активісти таборових рад розуміли, що частина мешканців DP-таборів може позбутися прихистку, зокрема, через висновки перевірочних комісій, членами яких були й радянські представники, зацікавлені в репатріюванні якнайбільшої кількості емігрантів. Іноді після таких перевірок — скринінгів — до чверті мешканців позбавляли прав переміщених осіб*. Тому, крім внутрішньотаборових справ, ради обмірковували можливості працевлаштування, розміщення, забезпечення правного статусу для громадян, викинутих поза межі таборів. Для полагодження їхніх питань належало звертатися до німецьких урядових структур.

Упорядкування таборового життя відбувалося як згори — через введення таборової ієрархії з чітко прописаними правилами, чим займалося Центральне представництво української еміграції (ЦПУЕ), розробивши, зокрема, рамковий статут для таборових рад, так і знизу — через розвиток таборового самоврядування.

Пересічна інфраструктура табору передбачала наявність церкви, зазвичай обох конфесій, якій відводилась особлива роль у підтриманні моралі. Церкви облаштовували у скромних приміщеннях, скажімо у гаражах. Той самий Тома Лапичак вважав, що церква не повинна виділятися розкішними приміщеннями, але зобов'язана навчити християнина-емігранта бути витривалим перед труднощами

* Наприклад, у квітні 1947 року після комісії у таборі «Сомме-Касерне» (Авгсбург) права ДП втратили 613 (в т. ч. 111 дітей) із 2638 таборян [31].

скитальського повсякдення і плекати добре ставлення до інших народів. Він зазначав: «Іноді в розбитих шопах чи гаражах, то знову в мешканевих кімнатах чи залах влаштовуємо ті доми молитви, але вони є прибіжищами напевно щирішого і глибшого християнства, ніж Собори в Кельні чи Відні. Наші церкви не виховали мільонів убійників і не плекали вони духа надлюдини ні згубної зарозумілості, не впоювали в нас ненависть до чужинців і не кликали нас завойовувати весь світ» [22, с. 7]. Непоодинокими були випадки проведення богослужень, до прикладу, в греко-католицькому обряді, поза межами таборів, у німецьких костелах. Така відправа за участі професійних хорів перетворювалася на культурний захід, який популяризував українську церковну хорову традицію і мав успіх серед іноземців.

У кожному таборі закладалися освітні структури, в яких діти, молодь, дорослі навчалися і доучувалися, отримуючи базові знання і додаткові практичні навички. Були це дошкільні заклади і школи — народні, середні та фахові, а також найрізноманітніші короткотривалі курси. Вели їх і самі таборовики, і запрошені фахівці. Журнальні хроніки відображають категорії, профіль, спеціалізації, відвідуваність, персональний склад педагогів освітніх закладів. Ця ділянка вважалася надважливою, молодь — найціннішою частиною суспільства, бо саме від неї, а не від старших очікували служіння батьківщині, якщо у віддаленій перспективі випаде така нагода.

Штучно створена ситуація компактного розміщення невдовзі мала закінчитися розпорошенням по цілому світові, тому її ексклюзивність треба було обернути на добро для української закордонної громади, не змарнувати можливостей, які відкривало спільне життя, а використати їх з максимальною віддачею, і передусім для впливу на дітей і молодих людей, виховання їх у дочитності до української культурної традиції. Молодь, яка внаслідок примусового вивезення, опинилася без родичів, знайомих і близьких, шукала спілкування із співвітчизниками і потребувала допомоги еміграційних структур. Не досить було дитсадків, шкіл, курсів, пластових осередків. Треба було охопити громадською опікою українців на вищих освітніх щаблях, зокрема в університетах. Володимир Радзикович, гімназійний педагог із

великим стажем, діяч львівської «Учительської громади» та директор таборової гімназії у Берхтесгадені відзначав першорядність цього завдання та наголошував, що серед української університетської молоді в Німеччині значною проблемою є небажання вчитися або формальне ставлення до навчання: «Знаю, що велика частина університетської молоді, хоч має можливість студіювати, взагалі не студіює. Знаю також, що велика її частина студіює тільки формально, дбаючи лише про те, щоби легко, без більших зусиль з її боку, зараховано їй семестри, почислено їй роки студій. Ніякої праці не вкладає, дійсного знання не засягає, відомости не поширює і не поглиблює. Тільки невелика частина студіює справді» [29, с. 17].

Ще одним сегментом таборового життя був культурно-просвітницький. Театри, хори, клуби за інтересами, наукові осередки організовували численні публічні заходи — театральні вистави, мистецькі виставки, концерти, диспути, вечори, які порушували одноманітність буднів, забезпечуючи мало не щоденне змістовне дозвілля. Щоправда, не у всіх таборах було таке насичене культурне життя. Деякі, населені переважно робітниками і селянами, не виходили поза межі самодіяльних імпрез. Діяла також заборона дирекції UNRRA на платні публічні заходи, а тому часто не було змоги запросити для виступу професійні колективи на зразок театру В. Блавацького чи хору «Трембіта». Через надмірну зрежисованість окремих літературних вечорів забагато часу в їхніх програмах поглинали виступи наперед визначених доповідачів, натомість не залишалося місця для імпровізацій, живого обговорення, обміну думками. Хай там як, але імпрезове життя вирувало практично в усіх таборах, було насиченим, розрахованим на різні інтереси, смаки і рівні підготовки.

Таборові господарські підрозділи на кошти від добровільних пожертв і проведення заходів відкривали невеличкі крамниці з помірними цінами. Ці структури своїм існуванням мали протидіяти поширенню спекуляції, але робили це не завжди успішно через забюрократизованість апарату, відсутність громадського контролю, безініціативність з боку більшості переміщених осіб. Тож паралельно, як альтернатива, зародився громадсько-кооперативний рух. Первісно він підживлювався репрезентативними амбіціями,

бажанням показати окупаційній адміністрації, міжнародним добровільним організаціям і взагалі іноземцям, що українські переміщені особи можуть пропонувати якісну продукцію. Кооперативні спілки координували роботу маленьких приватних підприємств, артілей, крамничок, які почасти покривали потреби у дрібних товарах і послугах. Шевські, кравецькі, механічні, столярські, вишивкарські і всякі інші майстерні полегшували побут, але також слугували експериментальною базою фахових шкіл. Люди, що опановували ремесла і виявляли підприємливість, могли в майбутньому перенести свої вміння на нове місце й отримати первинні засоби для життя після згорання опіки допомогових організацій. Ініціатори кооперативних об'єднань (а влітку 1946 року в таборах американської зони їх постало 22) підкреслювали, що кооператив це не майстерня чи крамниця, а організований рух, який привчас до громадянської співпраці та взаємодопомоги без огляду на партійні чи релігійні переконання своїх членів і працює під проводом демократично обраних керівників і контрольних органів [28].

Наприкінці 1947 року при ЦПУЕ постав окремий підрозділ організації праці і господарства (ОПГ), який мав займатися працевлаштуванням таборян, дбати про їхні умови праці, розширювати мережу приватних підприємств. Цей відділ вів облік фахових сил, переважно в американській зоні. За його даними, на 1 вересня 1948 року загальна кількість працездатних становила 41 464 особи (близько 70% від кількості всіх емігрантів) із таким фаховим розподілом: професорів високих і вчителів середніх і народних шкіл та курсів — 1820, письменників, журналістів, митців — 520, правників, суддів, адвокатів, нотаріусів — 393, інженерів і техніків — 340, медичних працівників — 760, купців і кооператорів — 924, кваліфікованих робітників — 11 041, сільськогосподарських робітників — 15 508, некваліфікованих робітників — 9 758 [32].

На той момент у Німеччині налічувалося 308 українських підприємств і майстерень, у таборах — 223, поза таборами — 85. Більшість їх були дрібними, де працювали від трьох до десяти осіб. І тільки в масових скупченнях української еміграції утворилися підприємства з кількістю від десяти до 50 осіб. За статистикою відділу Організацій праці і господарства УЦДК-ЦПУЕ, в

Німеччині серед цих підприємств найбільше, приблизно третина, було мистецьких кооперативів [32]. Керманіч відділу Микола Степаненко писав про популярність продукції українських митців серед іноземців: «Вироби більшості з перелічених підприємців і варстатів задовольняють переважно потреби таборовиків і загалом українських скитальців, а вироби зокрема майстерень мистецького промислу прикрашали і прикрашають полиці і стенди таборових і міжнаціональних виставок та стали предметом торгівлі з чужинцями. Невеликій кількості підприємців удалося експортувати свої вироби і поза межі Європи» [32]. Зрештою, у багатьох тогочасних публікаціях таборові громадські діячі, емігранти-еконومیсти, демографи акцентували на важливості не тільки мистецького, а загалом дрібного промислу, який, як прогнозували, надасться в поселеннях на нових землях, не охоплених великим сучасним виробництвом, а тому рекомендували підтримувати всі можливі кустарні вміння.

Табори, що часто розміщувались у колишніх казармах, мали на своїй території велике житлове господарство. Це були різні за розміром кімнати в бараках. Адміністрація розробляла розумні засади розселення людей, відповідно до яких пріоритетним був родинний принцип. Сім'ям із дітьми чи вагітними по змозі надавали окремі кімнати. Належало також ізолювати хворих. Пропонувалося запровадити пільги для заслужених громадян і людей розумової праці [8]. Зазвичай табір був поділений на блоки на чолі з адміністраторами (т. зв. блоковими). Для себе і для іноземних спостерігачів, які часто навідували табір, важливо було підтримувати максимально можливий правопорядок, добробут, спокій, чистоту і навіть естетику.

І, нарешті, у зрізі таборового життя майже завжди присутні видавничі ініціативи. Журнал, газета, книжка, листівка були неодмінним продуктом життєдіяльності навіть найменших таборових громад.

2. Табір у Берхтесгадені: особливості устрою

Табір «Орлик» у Берхтесгадені, гірській місцевості (Баварські Альпи) на відстані 180 км від Мюнхена, був суто українським. Як і більшість таких поселень, його облаштували у військових казармах у травні-червні 1946 року після перевезення сюди осіб

із трьох інших таборів: 1842 — із Карлсфельда, 41 — із міжнародного табору «Інзуля» і 179 — із польського табору «Костюшко» в Бад-Райхенгаль. Ще частину було прийнято на їхні індивідуальні прохання. На день відкриття 2 червня 1946 року тут зафіксовано 2059 мешканців [34].

Табір у Берхтесгадені був різномірним за соціальним складом, але є дані, що в ньому кількісно переважала інтелігенція: 70% на липень 1946 року. Цифру виведено в момент виборів до таборової ради 18 липня 1946 року, які довершили організаційне оформлення табору. Процедура здійснювалася на демократичних засадах, під наглядом виборчих комітетів, що, зокрема, для втікачів із радянської території було незвичним виявом громадянської свободи і продемонструвало задовільний рівень зрілості еміграційної громади: «Вибори до Таборової Ради допоможуть двигнути табір на ще вищий щабель розвитку і стану та докажуть, що ми є не тільки патріотично, але й суспільно виробленою еміграцією» [7]. Вибори відбувалися за списками від трьох платформ — Товариства українських політв'язнів, Безпартійного громадського об'єднання і Безпартійних селян і робітників. Цікаво, що за високого відсотка інтелігенції перемогла група Безпартійних селян і робітників. Усі згадані сили декларували надпартійність [6]. Цей принцип був популярним і в повсякденні табору «Орлик», і на шпальтах його журналу, що здебільшого теж вдало уникав партійного протистояння, підкреслюючи важливість кожної людини, незалежно від соціального походження, становища і поглядів. Таборові активісти прагнули забезпечити всім таборянам рівні умови праці і розвитку, протидіючи таким шкідливим проявам, як ледарство, спекуляція, демагогія.

Успішною можливістю тимчасового заробітку в Берхтесгадені були виготовлення і збут предметів мистецтва. Один із активістів табору «Орлик» Роман Глінка описував цей напрям як перспективний з погляду і комерції, і культурної пропаганди: «Вони [мистецькі вироби. — Л. Г.] безконкурентні й збут на них є запевнений. Матеріал можна і треба постарати. Думаю, що дерева не повинно бракнути. А побіч дерева з більшим клопотом можна таки вистарати інші речі, і тоді з того може жити сміло поважний відсоток наших людей. До німців ми мусимо підходити

із такими проектами, що не вимагали б від них зречення їхніх можливостей заробітку. Тут творення власних варіантів українського мистецтва, які лучились би з іншими таборами у великі спілки, могло б знайти відповідний ринок збуту. А при тому давало б крім матеріального забезпечення працівникам також і великі услуги пропаганді нашого імені і нашої справи. На найближчу мету треба би влаштувати по таборах виставки наших дотеперішніх продукційних осягів. Це переконувало б нашу суспільність в правильному спрямованні нашої енергії, а американському і німецькому оточенню давало б до пізнання, що українці не думають жебрати, але хочуть жити із праці власних рук» [9, с. 15].

Правління табору зосереджувалося в руках адміністрації (управи) з кількома рефератами (підрозділами) — загальноадміністративним, мешканевим, праці і ресстраційним, сюди також входили сім управителів блоків і їхні заступники. За окремі ділянки відповідали відділи безпеки (поліція і пожежна охорона), господарський, інформації (радіо і преса), санітарний, суспільної опіки і фінансовий. До проведення виборів оточення представництво у Мюнхені призначило головою таборової управи Тому Лапичака. Літературно-мистецький клуб очолив Володимир Радзикович, його заступником став Едвард Козак, керівником секції письменників і журналістів — Остап Грицай, наукової — Володимир Дорошенко, музичної — Роман Савицький, образотворчої — Сергій Литвиненко, театральної — Зенон Гарнавський. При клубі устаткували товариське казино, світлицю і бібліотеку. Табір «Орлик» мав свої музичні колективи, професійні хори на чолі з досвідченими диригентами. Найуспішнішим з них був хор «Трембіта», керівник якого Кирило Цепенда продовжив розпочату перед війною у Львові диригентську діяльність. Концерти «Трембіти» справляли й певний пропагандистський ефект, адже на них запрошували іноземців, представників UNRRA й американської окупаційної влади. Є також дані про підтримку й позитивні відгуки очільника військової адміністрації (Militärregierung) округи Бад-Райхенгаль-Берхтесгаден майора Мелвіна Моренса [18]. Хор «Трембіта», попри те, що організувався саме в цьому таборі, виступав у ньому рідко, здебільшого гастролюючи по всій окупаційній зоні. Керівником ще

одного таборового колективу — мішаного хору «Боян» — був Роман Ставничий. Водночас табір здатний був улаштувати повноцінні гастролі мандрівних творчих груп. Отже, тут зібралися талановиті, енергійні, вже відомі в громадському і культурному середовищі люди, кожен з яких багато важив у своїй професії. Цей актив не тільки розбудував таборове життя, а й сприяв випуску цілком професійного журналу.

3. Журнал «Орлик» як простір спілкування української політичної еміграції

У групі собі подібних видань повоєнної європейської еміграції, а саме літературно-мистецьких або з переважанням літературно-мистецьких матеріалів, «Орлик» належить до лічених найменувань із більш-менш правильною періодичністю і протяжністю понад рік. Крім нього, серед таких можна назвати ще «Арку», «На чужині», «Орден», «Світання» і «Рідне слово». «Орлик» протримався від червня 1946 року до квітня 1948-го і вийшов у 22-х числах, 21-му випуску. Редакція та адміністрація перебували у Берхтесгадені. Перші п'ять чисел випущено на ротаторі. Із шостого (листопад 1946) — підзаголовок «журнал таборового життя» було змінено на «місячник культури і суспільного життя», що позначилося на змісті, а саме — потіснило, проте не витіснило цілковито, «таборовий» компонент. Від цього числа «Орлик» вже виходив на основі однойменного видавництва і виготовлявся у друкарні С. Слюсарчука в Мюнхені. Видавцем з моменту заснування і до останнього випуску значився Тома Лاپичак.

Перші вісім чисел випущено на тимчасових правових підставах, із дозволом від підрозділу UNRRA на кожне окреме число, і лише на початку другого року виходу журнал отримав ліцензію на діяльність. До слова, такий привілей мали далеко не всі еміграційні видання. На певному етапі ліцензії одержали «Неділя», «Час», «Наше життя», «Українська трибуна», «Українські вісті», «На чужині». Їх представники зібралися 17 березня 1947 року у Франкфурті на Конференцію ліцензіатів та начальних редакторів ліцензованої преси, де було досягнуто домовленостей про збереження толерантності до політичних опонентів, невміщення матеріалів,

вигідних ворогам державницької ідеї, пропагування ідеї соборності, єдності національних інтересів та підтримування преси на високому етичному рівні.

«Орлик» відразу задекларував свій загальногромадянський характер і незалежність редакційної політики від таборових органів і вузькопартійних інтересів, а також претендував на поширення в інших таборах: «Зокрема підкреслюємо, що не є ми ні органом Управи табору, ні виразником одного гурту людей, але гадаємо бути органом громадської думки у всіх справах, що торкаються нашого життя в таборі, життя-буття усієї нашої політичної еміграції. Тому будемо раді, як на сторінках нашого часопису, названого ім'ям людини, що високо тримала прапор українського політичного емігранта, будуть висловлювати свої погляди як члени Управи нашого табору, та й інших українських таборів, так і окремі громадяни, які беруть активну участь у нашому громадському житті, добачують його світла й тіні і, турбуючись нашою долею, шукають можливо найкращих шляхів, якими повинно йти наше життя тепер, щоб гідно відповісти важким завданням у ближчому чи дальшому майбутньому. При тому воно ясне, що немає і не буде місця в нашому часописі для справ вузько-партійного характеру, бо єдиною і вповні вистачаючою плятформою для ділової зустрічі всіх при обговорюванні наших таборових і загально-еміграційних справ є і буде тільки одна і єдина — всенациональна платформа» [4].

На початку виходу в журналі переважала еміграційна і таборова проблематика. Її основним розробником здебільшого був сам видавець Тома Лапичак. Лікар за професією, діяч націоналістичного руху, у перші роки війни займався підпільною роботою у Львові, був провідником крайової ексекютиви ОУН(М), заарештований гестапо, пройшов нацистський концентраційний табір у Саксенгаузені. Оселившись по війні у Карлсфельді, певний час у 1946 році був головою таборової управи. В низці статей висловлював думки, цінні своєю громадянською зрілістю, об'єднаним духом і масштабним розумінням завдань еміграції. Закликав позбутися в еміграційних відносинах вузькопартійних обмежень. Роль еміграції убачав у збереженні за кордоном тієї України, якій

поки що немає місця на рідній землі. Емігранти повинні були створити зразок суспільства, позбавленого тоталітаризму і таких його ознак, як однопартійність, репресивність, безправ'я людини, з тим, щоб за сприятливих умов прищепити демократичні відносини у краї. Демократичне суспільство мали будувати всі політичні сили, представлені в еміграції: «Тут немає першенства одної політичної групи перед іншою. Тут на всіх політичних групах однаковий обов'язок служити високій цілі. Ні — немає і не може бути політичних груп, партій, які мали б монополію заступати визвольну справу України. Бо ж боротьбу за національне і соціальне визволення веде весь український нарід, а не ведуть її виключно його поодинокі політичні групи. Тому й не може й повинно бути виключного права репрезентувати, заступати чи символізувати українську політичну еміграцію одною тільки політичною групою. Політичні, партійні групи, що стоять на становищі боротьби за вільну, суверенну державу, є рівновартні всі. Не можна тут пересуджувати їх вартості з огляду на таку чи іншу світоглядovu підбудову, бо це вартості змінні й дискусійні» [21, с. 4].

Найактуальнішим тогочасним питанням була зайнятість, і таборова рада переконувала емігрантів у потребі масового перевишколу. Але журнал не лише агітував за участь у різноманітних курсах. Контакти українських еміграційних інституцій із табором у Берхтесгадені були поставлені значно ширше. Як і всі інші табори американської окупаційної зони*, «Орлик» опинився в орбіті Мюнхена і його українського середовища. Американська зона окупації була найбільше заселена українцями, і Мюнхен, зібравши представництва усіх українських політичних сил, церковних відгалужень і культурних рухів, став основним еміграційним центром повоєнної Європи. Тому для аудиторії у Берхтесгадені були звичними виїзні заходи різних мюнхенських інституцій. Зокрема, науковці

* В американській зоні окупації розмістилися найбільші українські табори, в яких мешкали від двох до п'яти тисяч осіб: Карлсфельд і Варнер-Касерне (Мюнхен), Соме-Касерне (Авгсбург), Єгер-Касерне (Міттенвальд), Гангофер-Зідльонг (Регенсбург), «Орлик» (Ашаффенбург-Бехтесгаден), Леопольд-Касерне (Байройт). Всі ці німецькі міста були центрами видавничого руху.

УВАН влаштували тут засідання, які часом перетворювалися в повноцінні конференції. Такий захід, до прикладу, провела мистецтвознавча секція у липні 1946 року за участю мистецтвознавців В. Січинського і Д. Горняткевича, архітектора О. Повстенка, театрознавців І. Костецького і В. Блавацького, археолога П. Курінного, літературознавців В. Державина і Л. Білецького, В. Гасвського. Все це свідчило про наявність в еміграції висококваліфікованих кадрів і продовження їхніх передвоєнних студій. Журнал висвітлював такого рівня події нарівні з поточною практичною інформацією з перевишколу і ставив під сумнів політику таборових рад, яка запроваджувала єдину схему перекваліфікації для всіх категорій емігрантів, а саме — обов'язкове здобуття практичних знань без огляду на первинну освіту. Тому «Орлик» запропонував розглянути проблему всебічно, у відкритому дискусійному форматі.

Отже, чи справді потрібно масово орієнтувати інтелігенцію на фізичну роботу? Чи не доцільніше зберегти прошарок людей розумової праці, забезпечивши їм можливість утверджувати і виявляти вже набуті кваліфікації? Автор однієї з публікацій на цю тему — Олег Залізняк — пропонував якомога точніше відмежувати справжню інтелігенцію, що є творцем суспільного ладу, продукує закони, ідеї, думки, знання, від самопроголошених носіїв різних титулів, парвеню, які обдурюють суспільство і можуть скомпрометувати українців за кордоном. Не всю інтелігенцію, тим більше так катастрофічно постраждалу під час прицільних більшовицьких репресій, можна було орієнтувати на зайнятість у практичних сферах і змушувати масово ставати торговцями, механіками, шоферами, фермерами. Українці повинні були зберегти своїх лікарів, науковців, педагогів, інженерів, і навіть якщо попиту на ці професії серед іноземців не буде, то, принаймні, потрібно культивувати такі кадри для співвітчизників: «Якщо ми хочемо бути суспільністю правдивою, модерною, здоровою і здібною до виконання свого призначення, то ми не сміємо допустити до знику певних, і то найважливіших її верств, до знику її інтелігенції, до знівелювання її суспільності з масою фізично-працюючих робітників, до затертя соціально-станового зрізничування, до того, щоби ми думали лише категоріями насущного

хліба та вегетування нинішнім днем. Ми мусимо залишитися суспільністю повною, зі своїми школами, церквами, зі своїми видавництвами, своєю пресою, зі своїм університетом, своїми науковими надбаннями, зі своїми соціальними і політичними засадами, які ми голосимо в світі і боронимо перед насильством, зі своїми інтелігентами та представниками української науки, української істини. Бо тоді ми сповнимо своє завдання. Інакше ми розплинемось, як аморфна маса серед чужого моря, шукаючи лише матеріяльних дібр і приємностей. А це ж, хіба, не є наше завдання і наша ціль, ось тут на еміграції, де ми представляємо ту другу, крашу, правдивішу, взнеслішу, справедливішу і н а ш у Україну» [14, с. 19].

Інакше кажучи, треба було визначити, кого і як навчати й перевишколювати. Безумовно, передусім тих, хто не мав жодної освіти, знань, фаху, практичних умінь. Але не можна було відкидати потребу в інтелігентах із глибокою гуманітарною підготовкою. Олег Залізняк з цього приводу зауважував, що це престижний прошарок інтелігенції, і таких людей на цей момент для української суспільності не виховує ніхто, навпаки, більшовики їх свідомо винищують. А тому ці ряди треба поповнювати, скеровуючи найздібнішу молодь до класичних гімназій і далі до університетів.

Ще одним актуальним питанням були організаційні справи. У таборах, які надали притулок сотням тисяч переселенців, відбувався процес вироблення і запровадження певних правил співжиття. Із маси людей, попервах об'єднаних єдиною метою порятунку себе і своїх близьких від смерті і репресій, із часом почали формуватися групи з усвідомленими спільними інтересами, які можна було успішніше просувати через організовані структури. Журнал висвітлював утворення, склад, стандарти діяльності таборових організацій. Однією з таких було Товариство українських політичних в'язнів (ТУПВ), засноване в Мюнхені 22 січня 1946 року, у річницю соборності Української держави. «Орлик» оприлюднив дані секретаріату Головної управи ТУПВ про членство, відповідно до яких після року діяльності Товариство згуртувало 514 оформлених членів і 506 кандидатів. На одного в'язня в середньому припадало два роки і чотири місяці тюрми та заслання. В'язнів західноукраїнського походження було 40%, із східних, центральних земель, Карпатської України і Буковини — 60%. У професійному

розподілі політв'язнів найбільшою групою була інтелігенція (науковці, вчителі, інженери, лікарі, письменники, журналісти, військові вищих звань, священики) — 31%, селян — 23%, кваліфікованих робітників і ремісників — 20%, студентів — 20%, звичайних робітників — 10%, урядовців — 6%. Товариство створювалося для збереження пам'яті про загиблих у тюрмах за свої державницькі переконання, допомоги тим, хто вижив, та для протидії будь-яким спробам запровадження і пропаганди тоталітарних порядків [33].

У повоєнний час в еміграції відроджувався заборонений в Україні пластовий рух, який вважався найдійовішою системою виховання молоді. Паралельно з організацією осередку в Карлсфельді налагоджується випуск низки журналів — «Новак» і «Пластун» в Авгсбургу, «Скоб» у Карлсфельді, «Молоде життя» в Мюнхені. «Орлик» теж відводить площу для тематики скаутингу, публікуючи статті Атанаса Фіголя про світоглядні підвалини пластового руху, суть якого — гра, пригода, побратимство. Форми проведення часу — зустрічі, прогулянки, табори. Головний виховний принцип — навчання через вчинки, а не через заборони, уважність до індивідуальних особливостей. Визначивши неприпустимі для пластової атмосфери тенденції, методи, почуття, а саме — мілітаризм, ненависть, ексклюзивність і шовінізм у міжнародних відносинах, класова, расова, міжконфесійна чи міжпартійна ворожнеча, тобто все, здатне ділити на ворожі табори, автор із неприхованим задоволенням підкреслював, що Пласт у цьому сенсі не мусить перемальовувати шильди, тобто змінювати світоглядні налаштування, випробувані впродовж попередніх 35-ти років. Елітарність руху полягала в доборі найкращої молоді, готової підпорядковуватися встановленим правилам. Найбільшим досягненням нового еміграційного періоду Атанас Фіголь вважав переборення стереотипу старшої генерації, що Пласт є суто галицьким рухом, і на підтвердження констатував, що молодь цих регіональних упереджень не дотримується, і в окремих гуртках відношення наддніпрянців до галичан становить 90 до 10% [35, с. 7].

До пріоритетних тем, які обговорювалися з числа до числа, належали міжнародна політика, події в світі та Європі. Вихід на перший план європейського питання в українському еміграційному, зокрема літературно-мистецькому, середовищі інспірувався

тогочасною суспільною дискусією про кризу і майбутнє континенту. Дебати загострилися після виголошення знаменитої промови Вінстона Черчілля в Цюріхському університеті, під час якої, звертаючись до молоді, він виклав своє бачення подолання цієї кризи. Держави і народи на європейському просторі у ХХ столітті стали жертвами найбільших світових трагедій і не мали певності стосовно незворотності тиранії. Черчілль виголосив формулу порятунку — «Сполучені Штати Європи». Ця формула була співзвучна пан'європейській концепції, що виникла після Першої світової війни і обґрунтовувала необхідність посилення наднаціонального руху, об'єднання європейських народів, оскільки багатодержавна, розрізнена, розірвана Європа нездатна вистояти перед загрозами позаєвропейського світу. До нього батько пан'європеїзму, австрійський філософ граф Ріхард Куденгове Калергі, беззастережно зараховував СРСР, фактично маючи на увазі Росію. Концепція пан-Європи згодом відродилася з новою силою, адже, коли йшлося про стратегію подолання наслідків уже Другої світової війни і в умовах розгортання війни холодної, для цього сформувалися серйозні політичні підстави. Живий був сам Куденгове Калергі (закінчив життя самогубством у 1972 році), який продовжував працювати на проект (міф) європейської єдності. Він вів мову про створення континентального союзу у взаємодії з Британською імперією і США, тісну співпрацю Німеччини і Франції, твердо обстоював збереження культурної, мовної різноманітності, хоч і приймав адміністративний, робочий статус англійської у майбутньому утворенні.

Помітною подією в контексті європейської дискусії став також представницький з'їзд філософів і письменників у Женеві 2-14 вересня 1946 року, на якому визначні інтелектуали з різних країн — Карл Ясперс, Жорж Бернанос, Жульєн Бенда, Франческо Флора, Стівен Спендер, Жан Рудольф фон Саліс, Деніс де Ружемон, Жан Гуенно, Георг Лукач — виступили з доповідями про потребу конструювання спільної європейської самосвідомості, таким чином, перевівши суто політичну, політологічну дискусію у пізнавальну, культурно-історичну площину. Більшість на цьому з'їзді (за винятком угорського теоретика марксизму Георга Лукача) висловилися за створення спільної ментальності із центральною ідеєю свободи особи і народів, вільного розвитку національних культур і мов.

Так у повоєнних дискусіях народжувався принцип співіснування європейських держав, зафіксований у сучасному гаслі *In varietate concordia*. За перебігом обговорень уважно стежили в українських інтелектуальних колах, в т. ч. політичні і культурні оглядачі еміграційних видань. Автор «Орлика» Д. Кирильчук підтримав ідею об'єднаної Європи, вважаючи, що така федерація повинна охопити всі народи по Кавказ, і шлях до неї пролягає через незалежність держав. Інакше континент не зможе уникнути нових випробувань і знову прийде до трагедії. В умовах, коли Німеччина й Італія себе скомпрометували, Франція загрузла у внутрішніх суперечностях, а Британія більше зайнята справами домініонів, ніж Європою, на думку Кирильчука, за відсутності власної доктрини Європа стала перед вибором між доктриною американською (Трумена) і доктриною радянською (Сталіна): «Доки Європа видужає і стане знову на власні ноги, вона мусить вдатися під опіку одної з двох потуг: СРСР або ЗДА, в орбіті яких вона опинилась» [15, с. 12]. Боротьбу двох світів Кирильчук вважав передусім ідеологічною — проти новітньої сталінської тиранії за демократію, і в цьому протистоянні найбільших жертв зазнав український народ, мільйони якого знищені, перебували у концентраційних таборах, на засланні або, позбавлені міжнародної підтримки, продовжували збройний опір.

Якщо говорити про ідеологічні симпатії журналу, то, попри відсутність прямолінійних редакційних заяв, теоретичних чи пропагандистських матеріалів, без зусиль можна розгледіти прихильне ставлення до націоналістичних поглядів. «Орлик» друкував матеріали про Ольжича, Олену Телігу, Миколу Міхновського. Провідними авторами були члени ОУН Тома Лапичак, Олег Штуль, Юрій Бойко. Юрій Бойко-Блохин вмістив цикл статей «Е. Коновалець та Осередньо-Східні Землі» [2], використавши відомості зі спогадів окремих людей, архівів, згадки у пресі. Він показав, як виростав Коновалець у лідера з міжнародними зв'язками, як його оцінювали сучасники — і прихильники, і опоненти, які завдання він осягав, зокрема в центральній Україні під час революції, як пізнавав своєрідності наддніпрянського життя, як у 1927–1930 роках розбудовував тут підпільну мережу УВО. Коротке анотування не здатне передати фактологічного багатства публікації

Юрія Бойка, можливо, першої в історіографії ґрунтовної праці про Коновальця.

Однак редакція також відстежувала тенденції в інших ідеологічних рухах і течіях, зокрема європейських. Наприклад, вміщено в перекладі статтю Гаральда фон Брунера «Голяндський соціалізм на нових шляхах», де автор стверджував: «Марксистична пропаганда, оперта на теоріях її основників, а ще більше на концепціях епігонів та реагуючи на певне недописання християнської практики в соціальному житті, протиставила християнство соціалізові, як вогонь воді. Але сьогодні, на основі фактів, виглядає, що соціалізм найшов назад шлях до етичних і трансцендентальних вартостей християнства» [3, с. 28]. Ішлося, отже, про модернізацію західноєвропейського соціалізму, поворот від марксизму в бік встановлення соціальної справедливості, визнання цінності батьківщини, кожного індивідуума, релігійних почувань людей. Інакше кажучи, журнал звернув увагу на зародження різновиду соціалістичного руху на основі етичних вартостей, переосмислення марксистської тези класової боротьби, визнання природного людського права на власність і т. д. Крім того, низку дописів, власних оглядачів і зарубіжних авторів, опубліковано про поточну політику, нові філософські і політичні течії різних країн — Італії, Голландії, Франції.

Літературна тематика пронизувала всі числа і більшість рубрик, вона була предметом дискусій провідних публіцистів журналу. Окремі матеріали анонсовано як фрагменти великих студій. Так, Євген Маланюк тоді заглибився у творчість Юрія Липи і планував написати монографію «Ю. Липа — поет». Вважаючи, що доробок історіософської і геополітичної спрямованості через свою актуальність імовірно більше привертатиме читацьку увагу, вирішив зосередитися суто на поезії, бо побоюювався, що ця сторона творчості Липи «може не лише збліднути, а й цілком, в своєрідних умовах нашого національного існування затратитися і згубитися». Євген Маланюк вказав на сутнісні переміни під час осягнення Липою власної літературної мови. Цей злам в упорядкованому способі вираження попередніх історичних текстів Маланюк окреслив як процес історичної «комасації» сучасної літературної мови, «ревіндикації культурно-язикового майна»,

«відзискання давно вкрадених лексичних скарбів», що в підсумку реставрувало, вивершувало, інтегрувало мову літератури в її історичній, тисячолітній протяжності: «Найважливішим було те, що, впорскуючи в своє словництво дух героїчних і державницьких епох нашого минулого, Липа радикально випалював з нашої мови етнографічно-народницьку строкатість і традиційно-романтичну «мальовничість». На зміну їм верталися з нашої героїчно-державницької давнини 1) благородна ясність виразу 2) аскетична доцільність слова 3) динамічна ощадність речення» [23, с. 3]. Вплив Липи на літературу українську Маланюк уважав зіставним із впливом Райнера Марія Рільке на німецьку і Поля Валері на французьку.

Питання мистецтва на шпальтах журналу обговорювалися менше, але їм редакція та автори намагалися надати нагального звучання. В еміграції опинилися 20% колишньої Спілки образотворчих митців Львова, яка утворилася при Українському центральному комітеті в роки німецької окупації і збирала на той час кращі сили з усієї України. Едвард Козак закликав ставитися до цієї групи, як до національної еліти, цінувати її професійні вимоги, створювати для неї сприятливі умови та вказував, що їхня кваліфікація береться з довгої історії мистецтва в різних поколіннях, і ці високі стандарти потрібно оберігати і нарощувати: «...ми привезли з собою майже всі мистецькі добрі сили, я сказав би сливе весь наш культурний дорібок в цій ділянці. Мистецькі таланти, що опинились нині по таборах, це наше національне придбання довгих років і великої упертої праці. Це нитка, висукана з далеких віків нашої образотворчої історії, з нашої нераз несвідомої, руїнами приваленої великої традиції» [17, с. 8].

Натомість увагу таборових управ до митців Едвард Козак вважав заниженою. Він скаржився на небажання надавати приміщення під майстерні, виділяти хоч якісь кошти на підтримку мистецьких проєктів, на відсутність допомоги родинам від органів суспільної опіки і гірше забезпечення, зокрема одягом, ніж інших таборовиків, на невизначений статус митців, бо вони хоч і продовжували роботу, але вважалися непрацюючими, а управа їхніх робіт не купувала. Тоді як користь від митців, на думку автора, була очевидною. Вони брали участь у всіх заходах табору, організували виставки своїх праць і народної творчості, які відвідували

іноземці, оформлювали сцени для театральних вистав і свят, заснували мистецьку школу і більшу частину своїх гонорарів передавали на потреби табору й суспільної опіки. Українські художники популяризували своє мистецтво за кордоном і мали успіх на міжнародних образотворчих виставках діпістів, зокрема, у Баден-Бадені, заході під егідою UNRRA за участі українців, естонців, литовців, латвійців, поляків, росіян, де експонувалися роботи 13 українських митців — В. Баляса, М. Бутовича, С. Гординського, М. Гоція, М. Дмитренка, М. Кміта, Е. Козака, Ю. Кульчицького, В. Ласовського, С. Литвиненка, М. Мухина, Б. Олександрова, А. Павлося.

Порівнюючи умови організації німецьких і українських виставок, Едвард Козак стверджував, що сучасний імідж українського мистецтва, на відміну від мистецтва німецького, творився не те, що без будь-яких державних субвенцій, але навіть без допомоги громадськості, яка була індивідуальною до мистецьких заходів і не надавала найменшої матеріальної підтримки: «У наші ж вистави суспільні чолові організації не вклали й сотика! Значить, наше образотворче мистецтво, може як одинок у світі, виростало самотужки і нашої суспільності не коштувало воно нічого. Наші мистці пробивались крізь життя дуже скупими матеріальними засобами з виконання дрібних замовлень, що їх вони добували тільки з праці, яка дуже часто спричинювалася до розтрачування таланту. Виробився в нашої громаді навіть дуже специфічний, але й дуже фалшивий погляд, що мистці творять тільки тоді, коли ... бідують» [17, с. 8].

Театр був першою і найулюбленішою формою таборового дозвілля. У Берхтесгадені часто гостював Ансамбль українських акторів під керівництвом Володимира Блавацького, який виставив тут п'ять п'єс із одно- або дворазовим повторенням. Крім українських драматичних творів — «Мина Мазайло», «Украдене щастя», «На полі крові» й «Одержима», у репертуарі була ще вистава за оперетою Легара «Жайворонок». Особливий інтерес глядачів викликали твори 1920-х років. Оскільки в радянській Україні більшість текстів була під забороною, а за кордоном українських книжок не вистачало загалом, і видавці не встигали поновлювати книжковий репертуар творами передвоєнного періоду, то театр був найшвидшим і найдоступнішим способом ознайомлення емігрантів із кращими зразками модерної літератури, уживлення цих творів

у сучасний менталітет. Не можна було говорити про якусь осяжну часову історію, традицію постановки на українській сцені п'єси Миколи Куліша чи взагалі п'єс такого роду, тобто комедій салонного характеру з елементами трагіки, позначених відходом від етнографічних кліше. Рецензенти порівнювали «Мину Мазайла» із драматургією Ежена Скріба і Вікторієна Сарду. Театральна трупа, що вперше здійснювала такий задум, опинялася в полі експерименту, і анонімний театральний оглядач «Орлика» зафіксував пошук форми сценічного вираження цього новаторського літературного твору, показавши, що актори пройшли шлях від певної безликості до чіткішого усвідомлення і передачі психологічних нюансів поведінки своїх героїв: «Що ж до гри акторів, то здається мені, що перший акт із цього погляду найслабший. Я сказав би, що навіть і сам Блавацький тут ніби щойно себе шукає. Але чим далі в ядро комедії, тим дійство стає більш прозорим. Характеристика осіб гостра обрисами до меж непримиренної однозначності по лінії конфлікту глибоко соціального характеру. А при тому треба просто подивляти майстерність, з якою Блавацький і його дві партнерки урельєфнюють щонайтоншими рисами психологічних переходів та переливів трагікомізм усєї ситуації» [26, с. 19].

Дискусії на шпальтах «Орлика» належить виділити окремо. Вони були свідомою, запрограмованою частиною редакційної політики, заявленою, зокрема, у зверненні: «Редакція містить дискусійні статті, яких зміст є думками і поглядами автора» (1947, чис. 6, обкл.). Відтак журнал став учасником кількох найбухливіших обговорень, які зачепили опозиційні один до одного еміграційні видання і угруповання.

Один із найрезонансніших публічних диспутів стосувався ставлення до культури, що творилася в радянській Україні у 1920-ті роки. Проблема, пов'язана з інтегруванням і дослідженням цієї спадщини, усвідомлювалася всебічно. Культурний пласт цього періоду ретельно стирав з ужитку сталінський режим в УРСР, вилучаючи, закриваючи у спецфонди і знищуючи фізично видання із прізвищами проскрибованих осіб. Тому для дослідників за кордоном були недоступні не лише архівні джерела, а й самі тексти, випущені в радянських видавництвах. Проте не менш небезпечним видавалося і внутрішнє налаштування частини еміграції, сформоване

вже за відсутності зовнішніх заборон і виражене у ставленні до радянського періоду як до міжчасся, перерви чи навіть порожнечі в політичному і культурному існуванні України. Ще одна група в еміграції (згуртована, зокрема, навколо часопису «Визвольна політика») своїм ідеалом обрала українське середньовіччя, впадаючи в історичне замилювання княжою добою, а весь суспільний рух після поразки визвольних змагань уважала помилкою.

Отже, головна тогочасна дискусія стосувалася явищ, які стали ідеологічними лідерами новітнього українського ренесансу, виїшовши далеко поза межі літератури. «Орлик» не поділяв нівеляційних поглядів на культуру 1920-х років і надав площу для серії публікацій Петра Шатуна (псевд. Голубенко), присвячених ВАПЛІТЕ і Миколі Хвильовому [36]. Автор насамперед вказав на принципову неспроможність різних поколінь українського суспільства — старої і нової еміграції — правильно використати шанс зустрічі у вільних умовах. Він бачив провину старих емігрантів в озлобленості щодо всього сформованого в УРСР, у непомічанні того факту, що нова еміграційна хвиля значно ближча сучасній людині в Україні, тому з нею потрібно шукати порозуміння, а не вважати чимось другосортним. Відсутність такого консенсусу призвела до погіршення взаємин між різними політичними групами і створення ще однієї партії (УРДП), яку очолив Іван Багряний. У зв'язку з цим автор ставив у приклад ВАПЛІТЕ, її вдалу спробу об'єднати протибільшовицькі сили дуже різних світоглядних відтінків на ґрунті ідеї українського відродження: «ВАПЛІТЕ, не зважаючи на те, що в ній були люди, що належали давніше до різних партій та що в мистецькій творчості виявлялися тут різні стилі і напрямки, була водночас ясно окресленою ідеологічною групою. І це було основою їх духової і організаційної єдності. Микола Куліш, Микола Хвильовий, Аркадій Любченко, Лесь Курбас і ще інші ваплітяни — це один світ, один світогляд і одна програма. Наше задання — відновити цей світ, реставрувати його ідейно-політичні і літературно-естетичні ідеї і принципи, освоїти їх, зробити цей світогляд радянського періоду живим і приязним нашій біжучій ідейно-теоретичній і практичній політичній і культурній праці» [36, с. 5].

До творчої спадщини і громадської постави Миколи Хвильового часто зверталися в той період і в продовження літературної дискусії 1920-років, і в контексті вже нових дебатів про «велику літературу». Увагу загалу до письменника підсилювала нова постановка Йосипа Гірняка п'єси Хвильового «Мати і я» на таборних сценах. Одні автори звеличували Хвильового як модерне, вершинне явище української літератури і брали його творчість за ідейний орієнтир, інші — дорікали змалюванням примарної, шкідливо утопічної «загірньої комуні», заперечуючи значення Хвильового, а разом з тим і всі досягнення 1920-х років, вказуючи на нібито тотальне «збільшовичення» української культури. У статті «М. Хвильовий і сучасність» Петро Шатун наголошував на антиісторичності спроб осудити минуле за те, що воно не відповідає сьогоднішнім уявленням про ідеальне становище культури. Хто затавровував культуру 1920-х років, той усунував ігнорував основну причину національної трагедії, т. зв. третю силу — московську, руйнівну дію якої так добре усвідомлював Микола Хвильовий: «Сталося так, що українська революція і відродження української нації, як поневоленої нації, збіглися в часі з соціальною революцією в цілій Російській імперії. Українська національна революція не могла ізольоватись від загальної соціальної революції, методи і духовий зміст якої визначила Москва і московська нація. В ідею соціалізму чи комунізму московський нарід вклав свою душу, свою жорстокість, нетолерантність і фанатичну нетерпимість, бездушний колективізм, терор, що переростає в садизм і тотальний деспотизм. Не прийняти соціальної революції Україна не могла, а прийнявши чи приймаючи, мусіла приймати її в московській інтерпретації і з московською «душею». А що ця душа і ця інтерпретація соціальної революції по-московському була чужою в українських умовах і українському народові, це привело до незнаной в історії народів трагедії України» [37, с. 10].

Самого Хвильового Петро Шатун вважав письменником, який творив з «непідкупним сумлінням», сконструйований ним образ «загірньої комуні» — мрією і метою людства, а головною заслугою — протиставлення московському месіанізму через низку провідних ідей: відродження української нації і її чільне становище в азійському ренесансі, створення суспільства вільних, творчих людей на противагу московському безправному «суспільству

держиморд», відхід від масовості, примітивізації культури в бік випродукування її високих зразків та шукання власного шляху і способу вираження. У Хвильовому автор бачив втілення метань націонал-комуністів, шлях цілого його покоління, яке, захопившись романтикою комунізму, з часом відійшло від нього. Цей шлях, вважав Петро Шатун, не завершений, але перспективний і пролягає від романтики «загірньої комуни» до українського націоналізму, від абстрактної ідеї до національних джерел: «Хвильовисти мали в кишенях партійні комуністичні білети, а по суті стояли на позиціях українського націоналізму» [36, с. 2].

У подібному ключі розгортав свої судження про Миколу Хвильового Юрій Бойко, вважаючи, що такі моменти його роману «Вальдшнепи», як творення ідеалу української держави, її соціальність, роль вождя і еліти, як прогноз переростання комунізму в російській імперіалізм, виразно висловлені також у розробках теоретиків націоналізму від ОУН [2, чис. 6, с. 7]. І ця спільність міцно пов'язує два прояви націоналізму в одну цілісну доктрину — український модерний націоналізм. Щобільше, Бойко був упевнений в наявності підпілля ОУН серед письменницьких груп у радянській Україні і припустив, хоч і без належного обґрунтування, що Хвильовий також міг до нього належати.

У кількох числах, обстоюючи ідеологічні симпатії і прихильність до націоналістичного світогляду, публіцисти «Орлика» прямо й опосередковано втяглися в дискусію з МУР-ом. Предметом її став маніфест об'єднання, в якому декларувалося прагнення стати творцями «великої літератури». Олег Штуль стверджував, що амбіції МУР-у не підтверджуються його потенціалом, і літературний процес переживає кризу і навіть більше — він відсутній. Бо ті цікаві твори, які з'явилися в останні роки (а до творчості високої проби Штуль зараховував тексти Івана Багряного, Михайла Ореста, Василя Барки, Тодося Осьмачки), є або відлунням минулого, або просто написані в минулі часи. Штуль закинув МУР-у нездатність створити літературне середовище, оскільки він не має ідеалу, який би згуртував, не має мети, «революційного думання», а гасло «великої літератури» прирівняв до безпорадного труїзму.

Окремо автор виступив проти поширеної серед мурівців моди на розвінчування Дмитра Донцова і нападок на «Вістник». Штуль нагадав, що багато хто із сьогоднішніх критиків, які звинувачують

Донцова в тоталітарному мисленні, антигуманізмі, ізоляціонізмі від світових, європейських віянь, вільно публікувались у «Вістнику»; що в добу Донцова місячник вивів на літературний кін О. Телігу, Ю. Клена, О. Ольжича, Є. Маланюка, Л. Мосендза, Р. Єндика і самого голову МУР-у — У. Самчука; що дискусії «Вістника» з виданнями і публіцистами іншої ідеологічної орієнтації, як Осип Назарук і Михайло Рудницький, були доволі високого рівня [40].

Позицію Олега Штуля підтримав Остап Грицай, щоправда, використав для цього значно непримиреннішу риторичку, назвавши стан української літератури в еміграції «застрашаючим». Критик фактично заперечив сенс літературних експериментів, не визнаючи літературних талантів за тими письменниками, яких підтримувало мистецьке об'єднання: «“Ніс incipit tragoedia” сказати б, а властиво не трагедія, а трагікомедія теперішньої літератури в нас. Літератури безвартісних, нікому не цікавих експериментів. Літератури масово плоджених, на коліні писаних фабрикатів, літератури безжурних насильств над лірикою, над епікою, над новелею та (а це найбільш невідповідальне і каригідне) над драматичною творчістю» [10, с. 12]. У кількох числах Остап Грицай доводив небезпечність такої літератури і крім справді низькосортних зразків продукції до шкідливих явищ зарахував також творчість Юрія Косача й Ігоря Костецького та виступив із гострою критикою першого числа експериментального журналу «Хорс».

До полеміки долучився і сам редактор «Вістника» Дмитро Донцов. Не маючи на той час власної трибуни, він використав видання, яке стало на його захист, для оприлюднення відкритого листа голові МУР-у Уласові Самчуку. Випади проти себе і «Вістника» Донцов потрактував як відплату за те, що редакція свого часу знехтувала пропозиціями співпраці з боку Юрія Косача, бо вважала неприпустимим публікувати твори літератора, який завжди був у «ворожому таборі», тобто в ідеологічно чужих вістниківцям «Назустрічі» Михайла Рудницького і радянофільських «Нових шляхах» Антона Крушельницького.

Донцов відкидав звинувачення в узурпуванні провідних позицій в літературному житті 1920–1930-х років, нагадуючи, що тоді існувало багато літературних журналів, і якщо «Вістник» і опинився в проводі, то заслужив на це право у вільній конкуренції,

а не узурпував його. Дмитро Донцов заперечив згубний вплив «Вістника» на літературний процес і вказав на імена, які видання підтримало, — Стефаник, Черемшина, Теліга, Ольжич, Маланюк, Мосендз, Самчук, також найталановитіших письменників із підрадянської України — Хвильовий, Фальківський, Косинка, яких редакція популяризувала, розгледівши антибільшовицькі мотиви в їхній творчості, і багато з яких згодом заплатили за свої переконання і за свою творчість життям [13].

Так само Донцов заперечував розрив «Вістника» з традиціями Європи, але Європи старої християнської, яку, не полишаючи своєї давньої конфронтаційної риторики, протиставляв віянням, принесеним соціалізмом, творами Стефана Цвайга, Марселя Пруса. Творчість М. Пруса, цілком в дусі тоталітарної пропаганди, оголошував «дегенеративною»: «І це було його [«Вістника». — Л. Г.] право, як право дегенератів було захоплюватись дегенератами» [13, с. 15].

На боці «Вістника», але у примирливішому тоні вступив у дискусію публіцист Петро Шатун. Частково погоджуючись із Юрієм Шевельовим, який розмірковував про вісниківство у своїй статті «Прощання з учора», Шатун визнав, що для покоління вісниківців настала пора переглянути старі позиції, відійти від самозамикання, деструктивного перебільшення ролі волонтаризму, від знецінення моралі, гуманізму, розуму, почуттів, людської гідності. Петро Шатун не заперечував існування кризи вихованого «Вістником» покоління, і назагал вважав виправданим здоровий критицизм Шевельова, але відмовлявся оцінювати діяльність «Вістника» і його середовища тільки від'ємно. Свіжо на той час пролунала думка про двоподіл націоналізму: «Маємо націоналізм тотально-диктаторський, аморальний і брутальний і маємо націоналізм як вияв духовності українського народу і його етики, його ідеї життя» [38, с. 20]. Аналогічний двоподіл окреслився і в соціалістичному русі, що не давало можливості ототожнювати його з більшовизмом.

Нехтуючи персональними і груповими взаємозвинуваченнями, мабуть, уперше з таким академічним спокоєм, оцінював вплив Донцова на українське суспільство Борис Крупницький. В аналізі відносин історичних епох учений виходив з їхнього протиставлення, і, таким чином, у феномені Донцова побачив закономірне вираження епохи, що прийшла на зміну ХІХ століттю, що вимагала «прочищення атмосфери», подолання інертності і яку

за це було абсурдно засуджувати: «Прийде час, і ми не будемо так категорично заперечувати наше 19 століття, ставити його під знак запитання, як це робиться ще сьогодні. Зовсім негувати наше народництво 19 ст., — в цим все ще відчувається вплив Донцова. Знову ж не будемо, йдучи за модою, і розвінчувати Донцова. В цім нема потреби, бо на Донцова ми можемо вже дивитися з історичного штандпункту. Донцов — наше минуле, хоч і недавнє минуле. Він виконав свою історичну місію» [19, с. 1].

Ще одна дискусія була несподівано емоційною, якщо взяти до уваги, що вона спалахнула з невинного і другорядного, на перший погляд, приводу, яким став вихід першого числа дитячого журналу «Вовченята». Видання було ініціативою мешканців табору Фрайман і побачило світ у березні 1946 року за редакцією Володимира Оренчука, в недавньому воєнному минулому референта юнацтва і молоді у складі ексективи ОУН Радеківського повіту. У короткому зверненні редакція обіцяла вміщувати твори «молоденьких письменників». Більшість публікацій належали двом авторам під псевдонімами Стрибожич і Дядько Мирон (чи, може, це одна особа?). Майже всі ілюстрації анонімні, лише на одній, прилученій до вірша Олександра Олесея «Вовчєня», присутня монограма М. М., яку використовував відомий книжковий графік Михайло Михалевич. Судячи зі стилістики, Михалевичу, найімовірніше належить оформлення всього журналу. Художнім вирішенням «Вовченята» нагадували місячник для дітей воєнного часу «Малі друзі», де Михайло Михалевич був серед головних ілюстраторів. Цей перший в еміграції дитячий журнал відкривав вірш про вовка, якого з підтекстом описано як тварину, що «лиш вільно жити буде, не як псюка все прип'ята», не звикла до покори, не втікає з краю навіть у найгірші часи і обов'язково туди повертається. І редакція, і критика надавали цій поезії програмного сенсу. В інших творах використовувалися вже випробувані в галицьких дитячих виданнях сюжети про господарських, кмітливих, допитливих, обов'язково патріотичних дітей, тобто теми, які свого часу по-різному експлуатували і Роман Завадович, і Богдан Гошовський, і Мирон Матвійєко, й інші дитячі письменники. Дискурс дещо осучаснили згадками про технічні здобутки й актуальними лейтмотивами з життя таборів. Назагал журнал для дітей був

потрібним і своєчасним набутком, до того ж, порівняно з іншою таборовою продукцією, мав доволі акуратний вигляд.

Проте новоявлений дитячий місячник заатакували «дорослі» часописи, опублікувавши невідписані відгуки під перебільшено емоційними, сказати б, крикливими заголовками: наприклад, реґенсбурзький тижневик «Українське слово» — «Батьки, бережіть дітей перед отруєю!» (14 липня 1946 р.), фюртський «Час» — «Вовча педагогія» (15 червня 1946 р.). Редакцію «Вовченят» звинуватили у «свідомому злодіянні» антихристиянізму, віршик про вовка цілком серйозно потрактували як педагогічно-ідеологічний маніфест, близький гаслам «визволителів» і «творців нової Європи», за які тепер відповідають на Нюрнберзькому процесі. А сам часопис названо отрутою для дітей.

Рецензент «Рідного слова» Пантелеймон Ковалів давав молодим видавцям слушні мовні і стилістичні поради, але теж висловив претензії, зокрема отцеві Петру Даревичу (його прізвище було вказане замість адреси редакції та адміністрації), який дозволив так виключно назвати дитячий журнал: «Чому саме “Вовченята”»? Невже ж Високопреподобний Отець Видавець, думаючи ушляхотнювати літературою серця християнських дітей, побачив тільки в вовченятах синтезу християнських чеснот і ества, гідні всебічного наслідування. Не можемо зрозуміти мотивів, що подиктували цю назву й приневолити Отця Видавця дати на неї своє пляцет»^{*} [16].

Критика журналу була настільки перебільшеною, безпричинно суворою і ханжеською, що змусила Остапа Грицяя відреагувати на неї саркастичним відгуком і стати на захист «Вовченят». Автор уважно стежив за видавничими новинками, рецензіями, редакційною політикою різних видань, і його вразила неспівмірність вимог, що їх згадані часописи висували до першої спроби випуску еміграційного дитячого журналу з тими поблажливими критеріями, які вони ж таки застосовували до писань окремих літераторів, до прикладу, Володимира Русальського, Яра Славутича й Івана Манила: «І не страшно «Часові» за те, що ті графомани і неuki своїми дурними збірками, чи краще зліпками, обнижують рівень українського письменства, вчать своїм прикладом інших графоманів пробувати щастя у простодушних українців та псують своєю

^{*} placet (лат.) — формула згоди з чимось.

мазаниною літературний смак наших читачів, які сьогодні вже серйозно призадумуються над тим, що є з мистецького погляду вартніше: сонет Зерова, вірш Олеся, а чи яканебудь «Люська-Дралафу» емігрантського графомана? І ніколи ще досі ми не знайшли в літературних рецензіях «Часу» побоювання за те, чи збірки літературських експериментаторів сьогодні повні християнського духа чи ні? Аж щодо журналіка для дітей такий підхід застосовано з усією просто інквізиційною суворістю, що його б можна зрештою тільки похваляти, коли б тільки не та обставина, що шановні рецензенти послуговуються при тому просто неправдою. Бо хоч невідомий Торквемада з «Українського слова» гукає зза редакційного плота, що немає в журналі ні одного слова про Бога, то в дійсності тут [...] читаємо...» [11, с. 19], — і далі наведено підбірку цитат із релігійними конотаціями.

Остап Грицай іронізував над показово добродесним обуренням дорослих критиків щодо назви журналу й експлуатування у змісті образу вовка. Посилаючись на характеристики зоологів-письменників Девіда Мітчела й Альфреда Брема, автор насмішкувато зауважував, що вовк не має у поведінці нічого антихристиянського і що його, як і редакторів та рецензентів «Українського слова» і «Часу», створив Бог, а тому абсурдно демонізувати органічні ознаки тварини. А що вовк завжди тримається свого місця, то це радше свідчить про «добру вдачу» [11, с. 20]. Критик побажав редакції «Вовченят» надалі ретельніше добирати матеріали, дбайливіше редагувати, ошатніше оформлювати журнал, але зі «смертельним присудом» з приводу їхнього почину ніяк не погодився.

Попри згадане протистояння з мурівцями своїх постійних публіцистів, редакція толерантно поставилась до окремих авторів із позанаціоналістичних кіл, з лона мистецького об'єднання, а також інших літературних груп. В «Орлику» матеріалізувалися цінні історіософські ідеї Бориса Круницького і Віктора Петрова. Їхню дискусію у сучасному історіографічному вираженні вписав у повоєнний еміграційний і європейський інтелектуальний контекст Олексій Ясь [42]. Також, умістивши великий цикл статей Петра Шатуна про ВАПЛІТЕ, в якому цей постійний автор «Орлика» надавав організації першорядного значення, журнал опублікував статтю «Поезія і поезика Миколи Зерова» Володимира Державина, тоді представника літературного угруповання «Світання»,

де риторичі ВАПЛІТЕ, МАРСу, Нової генерації в певному сенсі протиставлялася художня манера неокласиків, які не використовували червоної фразеології і не допускали агітаційних прийомів у творчості навіть заради самозбереження [12].

Більшість статей «Орлика» на наукові, філософські, політичні теми були перекладними або оглядовими, за матеріалами іноземної періодики. Але траплялися й оригінальні. Так, Віктор Петров опублікував тут працю «Християнство і сучасність» (1947, ч. 2), в якій аналізував причини ідеологічної кризи у повоєнній Європі і спробував розгледіти мейнстрім тогочасних інтелектуальних шукань, той напрям, якому вони, ймовірно, віддадуть перевагу в майбутньому, намагаючись цю кризу подолати. Останню війну автор сприймав передусім як війну ідеологічну, проти націонал-соціалізму, який за силою руйнівної дії Віктор Петров прирівняв, хоч і дуже мимобіжно, до панівного у 1920–1930-ті роки більшовизму. Шукаючи відповідь на запитання, що таке націонал-соціалізм і як він постав, Віктор Петров зазначав, що «ефрейторська книга “Моя боротьба” не впала з неба», а війна й ідеологія були вислідом усього попереднього розвитку європейської суспільної думки. Неправильно розглядати націонал-соціалізм як щось одне — як реакцію на Версаль, чи як німецький регіоналізм з його прагненням підкорити світ, чи суто як імперіалізм у його крайньому вираженні. Також далеко не досить було звести все до патопсихологічних відхилень лідерів руху або пов’язувати націонал-соціалізм винятково із ніцшеанством. Кожне з таких пояснень було б наївною абсолютизацією окремих деталей цілісного явища. Віктор Петров вважав, що ґрунт для націонал-соціалізму, коло ідей, суспільних і політичних процесів, які сприяли його оформленню, помітні вже від XVII ст., коли втілювався новий тип відносин держави, ідеології і релігії. Становлення націонал-соціалізму автор розглядав, простежуючи наслідки втрати церквою ролі соціального інституту і перенесення релігії у приватну сферу. Він намагався довести, що ідея секуляризації ідеології і держави, трактування релігії як приватної сфери кожного громадянина перебувала на провідному становищі упродовж усього Нового часу, а її «демонічним», руйнівним вираженням став націонал-соціалізм: «Усунувши релігію із змісту державного життя, позбавивши церкву її впливу на державу, лібералізм поза цим не втручався у внутрішні

справи церкви. Конституція стверджувала право індивіда на свободу свого сумління. Боротьба з церквою, відокремленою від держави, була перенесена в область боротьби за сумління індивіда. В суспільній ідеології панували індивідуалізм, раціоналізм, критицизм і скепсис. Переходові формули, компромісове узгодження, парламентарна практика, розв'язання, що мали половинчастий характер, — були властивою ознакою лібералізму XIX ст. і початку XX ст. Націонал-соціалізм, прийшовши до влади взяв на себе завдання завершити те, що лишилось незавершеним в лібералізмі. Змагаючись проти лібералізму, нацизм одкидає двоїсте ставлення лібералізму до релігії. Він доходить до кінця. Він воліє заперечити церкву не лише в її суспільно-державній, але і в приватній сфері. Це заперечення, поруч з суспільною формою релігії також і приватних її форм, відповідало тому, що нацизм як тоталітарна система, всупереч провідним тенденціям попереднього етапу доби, не визнавав більше права приватної особи на свободу сумління» [27, с. 16].

Отже, нацистська держава в особі фюрера претендувала на сакральне становище і абсолютне визнання. З крахом Третього рейху розпалася концепція тоталітарного ставлення до сумління окремого індивіда, і на руїнах нацистської ідеології Віктор Петров побачив поворот людства до християнської ідеї. Певним доказом цього могли служити успіхи на виборах партій християнської спрямованості. Самі по собі ці перемоги не гарантували надто глибоких змін, якщо брати суто політичний вимір. Проте Віктор Петров акцентував на позапарламентському резонансі і пояснював успіхи партій із християнським підґрунтям як бажання повернути релігії суспільне значення. Він наголосив, що зміцнення християнських позицій відбувається не на тлі послаблення авторитету науки, радше навпаки, і, не наводячи ніяких прикладів і доказів, зробив висновок, що наука повертається до теологічних основ: «Наш час проголошує поворот до церковно-теологічних основ науки. Не завжди прямо і не завжди остаточно, але завжди в тому самому напрямкові» [27, с. 17].

У цій публікації автор несподівано виступив як помітно наляканий неконтрольованим прогресом техніки речник повороту суспільства і науки до християнської ідеї, прибічник збалансованості технічних здобутків людства і його духовного стану в опорі на

християнство. Для підтвердження наведемо прикінцеву цитату: «Людина-творець машин — опинилася сама в залежності від машини. І тепер перед нею стоїть життєва проблема звільнитись від влади машини, знайти інші джерела пізнання, розкрити в собі творчі сили ще могутніші, ще всевладніші, ніж сили технічні. Справа йде не про технічне протиставлення людини природньому світу, а про духове. Не про фізичне й матеріяльне опанування його, але про духове. Віра горами рухає. Це ніяка не фраза. Це той шлях, що його пропонують людству християнство й церква. Людина майже нічого не зробила, щоб розкрити свої духові сили. До розкриття деміургічної тайни природи людина підійшла раціонально і фізично. Вона зігнувала ірраціональні шляхи. Вона зігнувала чудо. Людину, як пророка. Святість. Лише два століття знадобилося модерному людству, щоб ствердити свій деміургізм на знегованих шляхах техніки й раціоналізму. Ствердити свій деміургізм і з жахом упевнитись, що воно стоїть перед загрозою катастрофи. Перед загрозою власного самознищення. І тепер людство мусить сказати: не механічна кавзальність, а чудо. Не техніка, а віра. Християнський шлях церкви» [27, с. 17].

Після отримання ліцензії на діяльність, від березня 1947 року, у змісті «Орлика» переважає філософія, соціологія, політика, а звернення «До наших читачів» (1947, чис. 3/4, друга сторінка обкл.) декларувало оновлення редакційної лінії журналу. Редакція вважала, що політичного емігранта передусім мала би зацікавити суспільна тематика, і саме вона повинна посідати провідне місце у виданні. Для дискредитації більшовизму і російського імперіалізму, головних ворогів українства, журнал використовував аргументи нових філософських течій (екзистенціалізму, персоналізму), спрямовані проти тоталітарних ідеологій і режимів. Крім того, тут постійно друкували перекладні статті закордонних політиків, економістів, філософів, присвячені аналізу ситуації в СРСР, і треба сказати, що редакція прискіпливо й вимогливо підійшла до відбору текстів, презентуючи своєму читачеві справді видатні імена, як американський політик-республіканець, співавтор плану Маршалла Джон Фостер Даллес або теоретик менеджменту Пітер Друкер.

Для вираження власної політичної позиції з різних поточних питань «Орлик» запровадив рубрику «З пресового фільму», де полемізував з іншими еміграційними виданнями — мюнхенською

«Українською трибуною», фіртським «Часом», а також радянськими газетами. У кожному числі наявні публікації щодо ситуації в УРСР, пропагандистських кампаній в газетах «Правда України», «Радянська Україна», новинок у радянській літературі. Попри загальне ставлення до останньої як до літератури ідеологічного штампу, деколи траплялися стримано схвальні оцінки, як, наприклад, у відгуку Юрія Бойка про документальну повість генерал-майора Петра Вершигори «Люди з чистою совістю» (1947, чис. 3/4). Рецензент вважав, що описи буднів загону Ковпака не позбавлені правдивості, і автор все ж намагався бути переконливим для читача.

У фейлетонному стилі рецензент «Орлика» за підписом Немо аналізував примітки і вступ до академічного ювілейного видання Шевченка 1939 року, висміявши спроби офіційної редколегії у складі О. Корнійчука, Ф. Редька, П. Тичини, М. Рильського та академічних літературознавців підготувати ідеологічно правильне видання, вільне від ворожих викривлень («пансько-націоналістичних уподобань») останніх прижиттєвих редакцій та підігнати інтерпретацію текстів під мірки сталінського літературознавства [25].

Окремо обговорювалася тривожна звістка, поширена закордонними агентствами, про укладення договору між СРСР, Польщею і Чехо-Словаччиною, про спільну боротьбу з українським партизанським рухом, передусім у південно-східній частині Польщі. Еміграція розцінила договір як загрозу не лише для повстанського руху, а для всього українського народу, як тотальний наступ на політичне, релігійне, біологічне життя українського суспільства, його головні прошарки — селянство, робітництво, інтелігенцію. Передова стаття в «Орлику» наголошувала на потребі негайного міжнародного розголосу: «Наступ Москви йшов від самого початку її окупації українських земель. Тільки щойно тепер вона вирішила ліквідувати український нарід засобами військовими і для цього складе договір з сусідніми державами. І тому ми мусимо апелювати до сумління світу, відкликуватись до засад права народів, забезпечених Атлантійською Хартією, тезами Рузвельта, статутом Об'єднаних націй і постановами Ради Безпеки. На мирне свободолюбне населення готується військові заходи ліквідації в умовах, коли це населення не має змоги боронитися. Це є гірше від війни. Це є масовий морд. І коли сьогодні свободолюбні народи трудяться над виелімінванням війни, над забезпеченням

миру і спокійного життя народам і людині, то хіба ми не маємо права апелювати до совісти культурного світу і народів-сигнатарів сьогоденного стану у світі, щоби вони не дозволили 40-мільйонному безборонному народові впасти жертвою варварської, наситної, імперіялістичної Москви?» [5]. Апелюючи до міжнародного співтовариства, редакція нагадувала про дотримання засад, які воно само встановило і через які вступило в боротьбу з фашистським режимом. Одночасно управа Спілки українських журналістів (СУЖ) видала комунікат, що закликав українську пресу постійно інформувати громадськість про характер подій на батьківщині.

Рецензії в «Орлику» стосувалися і періодики, і книжок, і українських, і іноземних. Журнал підтримав інше таборове видання — «На чужині», яке виходило в українському таборі поблизу Кіля, в рибальському селі Коріген за редакцією журналіста і письменника Сергія Кокота (Ледеянського). Табір в Корігені належав до англійської зони окупації, яка порівняно з американською вважалася значно провінційнішою і біднішою на культурні події. Тим часом журнал «На чужині» демонстрував професійне зростання і був одним з небагатьох, що мав відносно велику часову протяжність, хоч і нерегулярну періодичність — від квітня 1946 року до березня 1948-го вийшло 10 чисел.

Позитивно «Орлик» відгукнувся і про перший випуск ганноверського продовжуваного «Літературно-наукового збірника», побачивши в ньому аналог київських «Нашого минулого» (1918–1919) і «Україні» (1924–1930). Це не завадило, однак, критикові різко висловитись проти заялжених місць у спогадах Юрія Тищенка, що стосувалися театру Садовського, і присоромити автора за неоригінальність риторики і думок, які не вносили нічого нового до вже раніше сказаного і написаного про корифеїв української сцени [24].

Юрій Шевельов відреагував на появу посмертної збірки Ольжича «Підзамчя». Формулюючи претензії до видавців, навів перелік мовних, правописних огріхів, але щонайвище оцінив саму поезію, її справжність, тематичну цілісність, стрижневість і велич поетової душі [39].

Серед закордонних новинок журнал виділив твір «Сталінград», що в подальшому став найпопулярнішим із трилогії Теодора Плів'є. Відкинувши упередження, націоналіст Олег Штуль появу книги

автора комуністичних переконань, що мав доступ до московських воєнних документів, до того ж, по війні оселився в радянській зоні окупації, відзначив як визначну подію, яка виходить поза межі німецькомовного світу. Публіцист «Орлика» високо оцінив чесний авторський погляд на війну, який відобразив не лише проблеми німців, а й загальнолюдські, і авторську здатність говорити про людську трагедію і жертву, не вимірюючи її глибини і величі тим, свій це чи чужий, не замовчуючи героїзму воїна у ворожому окопі [41]. У цьому, очевидно, і полягав секрет успіху видання: вийшовши в комуністичних, прорадянських видавництвах (Берлін: «Aufbau Verlag», 1945; Відень: «Globus», 1946), воно успішно перетинало кордони країн з різним соціально-політичним устроєм і відмінними ідеологіями та було перекладено десятками мов.

Отже, табір переміщених осіб, попри вимушеність і запрограмовану тимчасовість свого існування, попри всі видимі незручності колективного життя і нестачу індивідуального простору, мав для повоєнної еміграції позитивні наслідки, а саме — необхідний мінімум забезпечення, навик побудови своєї моделі громадянського суспільства, яка обживалася, випробовувала себе, набувала досвіду в українській реальності на новому історичному проміжку і в нових географічних вимірах і в яку поступово імплементувалися правила демократичної взаємодії всіх членів громади.

Табір у Берхтсгадені перебував у сфері впливу Мюнхена, що з огляду на скупчення політиків, науковців, письменників, митців і відновлення евакуйованих інституцій набув для українців значення головного еміграційного центру. Цей табір мав також достатній творчий потенціал, великий відсоток інтелігенції і зумів забезпечити себе власним видавничим ресурсом.

Таборовий журнал «Орлик» пройшов шлях від циклоstileвого до друкованого формату, від самовільного до ліцензованого видання із більшим ареалом поширення. Виростаючи з потреб безпосереднього оточення та в міру їх вирішення, «Орлик» з часом трансформувався, підлягаючи тенденції тодішніх європейських літературно-мистецьких журналів, що не тримались осторонь суспільно важливих тем і подій і, крім художньої творчості та її критики, впускали на свою територію геополітичну і філософську проблематику. Видання продемонструвало обізнаність із топовими

інтелектуальними течіями. Водночас актуальному пошуку шляхів виходу з європейської кризи редакція надала українського звучання, вибудовуючи для читача картину тривалого опору своєї батьківщини, її суспільної еліти більшовицькому і нацистському тоталітаризму, що став головною причиною кризи європейського континенту. Публіцисти «Орлика» наполегливо доводили, що тоталітарні ідеології і режими не подолані, а тому політичний і цивілізаційний устрій Європи надалі залишатиметься вразливим. Дискусії, які здебільшого торкалися літературних і мистецьких тем, не були позбавлені ідеологічного присмаку, проте завдяки широкому, доволі безсторонньому підходу в доборі матеріалів журналові вдалося примножити фонд української наукової і публіцистичної думки за рахунок добірних, якісних текстів.

Місячник «Орлик» у масиві періодики повоєнної еміграції представляє одну з витворених тоді модифікацій, а саме: видання, що стало продуктом таборового спілкування, впливало на таборовий устрій і повсякдення і через обговорення нагальних (мешканевих, побутових, організаційних), а також світоглядних питань, посприяло самоусвідомленню українських емігрантів як представників України за кордоном і їхній особистій психологічній, культурній, професійній адаптації.

1. *Баран С.* Перші українські державники-соборники / *Д-р Степан Баран* // Орлик. — 1947. — Чис. 11 (листоп.). — С. 16-18.
2. *Бойко Ю. Е.* Коновалець та Осередньо-Східні Землі / *Ю. Бойко* // Орлик. — 1947. — Чис. 5 (трав.). — С. 1-7 ; чис. 6 (черв.). — С. 5-11.
3. *Бруннер Г.* Голяндський соціалізм на нових шляхах («Die Furche», Wien) / *Гаральд фон Бруннер* // Орлик. — 1947. — Чис. 7 (лип.). — С. 28-29.
4. В дорогу: [від редакції] // Орлик. — 1946. — Чис. 1 (черв.). — С. 1-2.
5. В трагічну хвилину // Орлик. — 1947. — Чис. 6 (черв.). — Обкл., с. 2.
6. Вибори в таборі «Орлик» // Орлик. — 1946. — Чис. 3 (серп.). — С. 25.
7. Вибори до Таборової Ради // Орлик. — 1946. — Чис. 2 (лип.). — С. 22.
8. [Глинка Р.] Мешканеве питання по таборах / *р. з.* // Орлик. — 1946. — Чис. 1 (черв.). — С. 11-12.
9. *Глинка Р.* Світові події, наше положення і ми: Думки з реферату принагідно виголошеного в Таборовому Клубі / *Д-р Роман Глинка* // Орлик. — 1946. — Чис. 5 (жовт.). — С. 12-16.

10. *Грицай О.* Банкрот літератури / *Д-р Остап Грицай* // Орлик. — 1947. — Чис. 9 (верес.). — С. 11-14.
11. *Грицай О.* Дві мірки або як у нас критикують / *Д-р Остап Грицай* // Орлик. — 1946. — Чис. 5 (жовт.). — С. 18-21.
12. *Державин В.* Поезія і поетика Миколи Зерова / *Володимир Державин* // Орлик. — 1948. — Чис. 2 (лют.). — С. 8-11.
13. *Донцов Д.* Лист до голови «МУР-у» п. У. Самчука / *Д. Донцов* // Орлик. — 1947. — Чис. 9 (верес.). — С. 14-18.
14. *Залізняк О.* До проблеми перевишколу / *Олег Залізняк* // Орлик. — 1947. — Чис. 1 (січ.). — С. 18-21.
15. *Кирильчук Д.* Трагедія одного континенту / *Д. Кирильчук* // Орлик. — 1947. — Чис. 7 (лип.). — С. 11-15.
16. *Ковалів П.* Вовченята. Часопис для дітей. Ч. 1. Мюнхен-[Фрайман], 1946. Березень, Стр. 20 : [Рецензія] / *П. Ковалів* // Рідне слово. — 1946. — Чис. 6 (черв.). — С. 98.
17. *Козак Е.* В обороні мистецтва / *Проф. Е. Козак* // Орлик. — 1946. — Чис. 4 (верес.). — С. 8-10.
18. Концерт хору «Трембіга» // Орлик. — 1946. — Чис. 3 (серп.). — С. 24.
19. *Крупницький Б.* Теорії доби і сучасність / *Б. Крупницький* // Орлик. — 1947. — Чис. 9 (верес.). — С. 1-5.
20. *Латичак Т.* За правопорядок у таборовому житті / *Д-р Тома Латичак* // Орлик. — 1946. — Чис. 4 (верес.). — С. 11-15.
21. *Латичак Т.* Засадничі справи / *Д-р Тома Латичак* // Орлик. — 1946. — Чис. 1 (черв.). — С. 3-7.
22. *Латичак Т.* Шляхом важливого іспиту / *Д-р Тома Латичак* // Орлик. — 1946. — Чис. 3 (серп.). — С. 5-9.
23. *[Маланюк Є.]* Ю. Липа — поет / *Є. М.* // Орлик. — 1947. — Чис. 7 (лип.). — С. 1-5.
24. *Н. Г.* Літературно-науковий збірник Культ.-Наукового В-ва, Ганновер, 1946, ст. 130, (Циклостилеве видання) : [рецензія] / *Н. Г.* // Орлик. — 1947. — Чис. 8 (серп.). — С. 31.
25. *НЕМО.* Корнійчук в ролі медіума і «Кобзар» Т. Шевченка / *НЕМО* // Орлик. — 1947. — Чис. 5 (трав.). — С. 19-21.
26. *ог.* Гостина театру В. Блавацького / *ог* // Орлик. — 1946. — Чис. 3 (серп.). — С. 18-20.
27. *Петров В.* Християнство й сучасність / *Проф. Віктор Петров* // Орлик. — 1947. — Чис. 2 (лют.). — С. 15-18.
28. *Р. О.* Кооператива чи господарський відділ / *Р. О.* // Орлик. — 1946. — Чис. 1 (черв.). — С. 10-11.
29. *Радзикевич В.* В очікуванні днів, які прийдуть / *Проф. Володимир Радзикевич* // Орлик. — 1946. — Чис. 3 (серп.). — С. 16-17.

30. С. О. Недуги еміграції / С. О. // Додаток ч. 34 до часопису «Наше життя». — 1946. — 31 серп. (чис. 61 (93)). — С. 2.
31. Скринінг в «Сомме-Казерне» // Наше життя (Авгсбург). — 1947. — 5 трав. (чис. 17). — С. 1.
32. Степаненко М. Ділянка праці і громадсько-кооперативного життя української еміграції в Німеччині / Мик. Степаненко // Українські вісті. — 1948. — 30 груд. (чис. 105). — С. 3.
33. Т. У. П. В. // Орлик. — 1947. — Чис. 1 (січ.). — С. 23.
34. Табір «Орлик» в Берхтесгадені // Орлик. — 1946. — Чис. 1 (черв.). — С. 15.
35. Фіголь А. Пласт і його відношення до зовнішнього світу (дому, школи, церкви і громадського життя) / Др Атанас Фіголь // Орлик. — 1947. — Чис. 1 (січ.). — С. 6-10 ; чис. 2 (лют.). — С. 7-9.
36. [Шатун П.]. Вапліте / Петро Голубенко // Орлик. — 1947. — Чис. 11 (листоп.). — С. 1-5.
37. [Шатун П.]. М. Хвильовий і сучасність: До нової дискусії. «Загірня комуна». «Камо грядеши?». Думки проти течії / Петро Голубенко // Орлик. — 1947. — Чис. 5 (трав.). — С. 8-14.
38. [Шатун П.]. Чи криза людини визвольного руху? / Петро Голубенко // Орлик. — 1947. — Чис. 10 (жовт.). — С. 19-22.
39. [Шевельов Ю.]. «Сліпуча думка, наче лезо гостра»: Посмертна збірка поезій О. Ольжича / Гр. Шевчук // Орлик. — 1947. — Чис. 1 (січ.). — С. 24-26.
40. [Штуль О.]. МУР — в теорії і практиці: Кілька думок під дискусію / О. Жданович // Орлик. — 1947. — Чис. 8(серп.). — С. 26-29.
41. [Штуль О.]. Theodor Plievier. Stalingrad. Roman. Globus-Verlag, Wien 1946, 8° ст. 416. / О. Ж. // Орлик. — 1947. — Чис. 7 (лип.). — С. 30-31.
42. Ясь О. Історична доба у світлі наукової дискусії української еміграції другої половини 40-х рр. ХХ ст. (Б. Крупницький, В. Петров) / Олексій Ясь // Молода нація : альманах. — 2002. — № 2 (23). — С. 24-39.
43. Ясь О. «Орлик» (1946–1948) — часопис таборової доби (покажчик змісту) / Олексій Ясь // Молода нація : альманах. — 2002. — № 4 (25). — С. 221-238.
44. Яцкевич Л. За п'ять дванадцять: [важливість фахової підготовки для адаптування в еміграції] / Инж. Лев Яцкевич // Орлик. — 1946. — Чис. 2 (лип.). — С. 6-7.
45. Pearcy G. Etzel. George Renner, 1900–1955 / Pearcy G. Etzel // Annals of the Association of American Geographers. — 1958. — V. 48, Issue 3. — P. 245-249.